jk”Vªh; ‘kkys; usrRo dsUnz

‘kkys; usrRo fodkl

jk”Vªh; dk;ZØe #ijs"kk

vkf.k

vH;klØe vkjk[kMk

jk"Vªh; 'kS{kf.kd fu;kstu vkf.k iz'kklu laLFkk ¼uhik½

eMG lnL;

रश्मि दिवान

सुनिता चुग

कश्यपी अवस्थी

सुबिथा जी.वी.

एन. मैथिली

सीमा सिंह

श्रेया तिवारी

जी.एस. नेगी

चारू स्मिता मलिक

नम्रता

दरक्षां परविन

मोनिका बजाज

राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्र

'kkys; usr`Ro fodkl

jk"Vªh; dk;ZØe #ijs"kk
vkf.k
vH;klØe vkjk[kMk

राष्ट्रीय शैक्षणिक नियोजन आणि प्रशासन संस्था (नीपा)

राष्ट्रीय शैक्षणिक नियोजन आणि प्रशासन संस्था (नीपा)
(भारत सरकार द्वारा मानद विश्वविद्यालय)

© नीपा

पहिली आवृत्ती फेब्रुवारी 2014

सुधारीत आवृत्ती ऑक्टोबर 2018

प्रकाशक रजिस्ट्रार, राष्ट्रीय शैक्षणिक नियोजन आणि प्रशासन संस्था (नीपा)
17–बी, श्री अरबिंदो मार्ग, नई दिल्ली–110016,
बचन सिंह द्वारा ले–आउट एंड डिजाइन

iLrkouk

अलीकडच्या काही वर्षात भारतात शिक्षणाचा न भूतो न भविष्यति अशा वेगाने फार मोठया प्रमाणात झालेला विस्तार आपणांस पाहावयास मिळतो. भारतातील शाळाप्रणालीमुळे हे शक्य झाले आहे. आता प्राथमिक शिक्षणाची संधी जवळपास सर्वांना सहज मिळत आहे. माध्यमिक विदयालयांच्या संख्येतही मोठया प्रमाणात वाढ होत आहे. देशातील बऱ्याच भागात माध्यमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरण ाच्या दृष्टीने वेगाने वाटचाल सुरू आहे. शाळांच्या संख्यात्मक विस्तारामुळे मुलांचे सहभागीत्वाचे प्रमाण लक्षणीयरित्या वाढल्याचे दिसून येत आहे.असे असले तरी शिक्षणाच्या गुणवत्तेबाबत आपणांस वाटणारी चिंता मिटलेली नाही. आपणांस असेही जाणवते की, केवळ स्थूल स्तरावरील कार्यप्रणालीमुळे गुणवत्ता वृद्धी होणार नाही. शाळाप्रणाली सुधार कार्यक्रमाकडून प्रत्यक्ष शाळेतील कृती कार्यक्रमाकडे आपल्याला लक्ष दयावे लागेल. आपल्या देशातील शाळांची 15 लाख ही संख्या लक्षात घेता हे काम वाटते तेवढे सोपे नाही. केंद्रस्तरावरुन घेण्यात येणाऱ्या कोणत्याही कार्यक्रमाद्वारे गुणवत्ता वाढीचा पूर्ण विचार होणार नाही. यासाठी स्थानिक पातळीवरील कार्यकर्त्यांच्या प्रत्यक्ष सहभागाची अधिक गरज आहे. असे जेव्हा घडेल तेव्हाच प्रत्येक शाळेचा कायापालट उत्पादनक्षम अध्ययनशील संस्थेमध्ये होईल.

खरे पाहता, या पुस्तिकेत दिलेल्या शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रमाचे हेच ध्येय आहे. दिलेल्या कार्यक्रमाची रुपरेषा आणि अभ्यासक्रम आराखडा, शाळेचा कायापालट आणि विकास क्षमता, संवर्धनपूरक कार्यक्रम तसेच संशोधन आणि संस्थात्मक आतंरजाल यांची गरज दर्शविते. या पुस्तिकेत शालेयप्रणालीमध्ये नेतृत्व क्षमता संवर्धनासाठी आवश्यक आशय आणि प्रक्रिया सुबोधपणे मांडण्यात आली आहे. या सर्व कार्यक्रमात शाळाप्रमुखांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

अभ्यासक्रमात सर्व कृतींमध्ये विद्यार्थी, अध्ययन व अध्यापन प्रक्रिया यांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. राष्ट्रीय व राज्यस्तरावर तज्ज्ञ आणि क्षेत्रीय अधिकारी यांना वेळोवेळी आमंत्रित करुन, त्यांच्याशी विचारविनियम करुन अभ्यासक्रम हस्तपुस्तिका विकसित करण्यात आली आहे. सदर अभ्यासक्रमाशी निगडित दृक श्राव्य स्त्रोत, यशोगाथा वैविध्यपूर्ण संदर्भ, स्लाईड सादरीकरण यांचा समावेश

केलेला आहे. कोणताही अभ्यासक्रम हा गतिशील आणि शाळेच्या बदलत्या गरजांशी निगडित असावा लागतो. सदर अभ्यासक्रम वरील बाबींनी संमृध्द आणि परिपूर्ण बनविलेला असून तो दहा दिवसांसाठी आहे.सदर अभ्यासक्रमामध्ये लवचिकता असून शाळाप्रमुखांच्या प्रत्यक्ष सहभागावर व त्यांच्या अनुभवांवर याचे यश अवलंबून आहे. शाळाप्रमुख हे शालेय पातळीवरील परिपूर्ण व्यावसायिक असून त्यांच्याकडे अध्यापन व शालेय व्यवस्थापकिय कौशल्याशी निगडित असलेला अनुभव लक्षात घेण्यासारखा आहे. अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी करताना राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्राचे कार्य मार्गदर्शक ठरेल.

सहभागी सहाध्यायी अध्ययन संस्कृती प्रसार, चिंतनात्मक संवाद याव्दारे सहभागी व्यक्तिंना प्रेरणा, प्रोत्साहन देणे हे या पुस्तिकेचे ध्येय आहे.सदर पुस्तिकेतील आशय हा एन.सी.एस.एल. मंडळ सदस्य सहज उपलब्ध असणा–या स्त्रोतांवरुन समाविष्ट केलेला आहे.

हा लिखित स्वरुपातील आराखडा तयार करणाऱ्या राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व विकास केंद्राच्या सर्व मंडळ सदस्यांचे मी अभिनंदन करतो. याचा उपयोग राज्य शासनाचे अधिकारी, शाळाप्रमुख त्याचप्रमाणे शालेय नेतृत्व विकास कार्याशी निगडित असलेल्या सर्व व्यक्तींना निश्चितपणे होईल याची मला खात्री आहे.

नई दिल्ली
एप्रिल 5, 2015

आर. गोविंदा
उपकुलगुरू

_ .kfun'k

राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्र (NCSL) हे NIEPA येथे स्थापन करण्यात आले आहे. शाळेचा कायापालट घडवून आणण्यासाठी, शाळाप्रमुखांना ज्ञान, कौशल्ये आणि वृत्ती यांमध्ये सक्षम करण्यासाठी या केंद्राची स्थापना झाली आहे. राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्र (NCSL) हे कार्यक्रमासाठी रुपरेषा आणि शालेय नेतृत्व विकास केंद्रित असा अभ्यासक्रम आराखडा तयार करण्यासाठी कार्यरत आहे.

हे कार्य प्रभावीपणे होण्यासाठी मानव संसाधन विकास विभाग मंत्रालयाने केंद्राच्या सर्व कार्यक्रमांत दिलेल्या साहाय्याबद्दल मी ऋण व्यक्त करतो.

लिखित स्वरुपातील शालेय नेतृत्व विकास–राष्ट्रीय कार्यक्रम रुपरेषा आणि अभ्यासक्रम आराखडा, हा राष्ट्रीय स्तरापासून राज्यस्तरापर्यंत घेण्यात आलेल्या बैठका, चर्चासत्रे आणि विचारविनिमयांचा परिपाक आहे. राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्र आणि राष्ट्रीय संसाधन गट, राज्य सरकार आणि राज्य संसाधन गट यांच्या एकत्रित सांघिक सामर्थ्यामुळे हे शक्य झाले आहे. अभ्यासक्रम विकसनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर सर्व सदस्यांनी त्यांनी दिलेले साहाय्य, मार्गदर्शन आणि प्रोत्साहन यांसाठी आम्ही खूप ऋणी आहोत.

राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्राच्या कार्यात राष्ट्रीय अध्यापन आणि नेतृत्व महाविदयालयांच्या सल्लागारांचे विशेषत: डॉ. रॉबीन ॲटफिल्ड आणि डॉ.रश्मी सिन्हा यांचे सहकार्य लाभले.

आम्ही श्री एस.के. भटनागर, श्रीमती अलका नेगी आणि गुरमित सारंग यांचे प्रशासकीय आणि सचिव पातळीवरील सहकार्याबाबत आभार मानतो.

हे मुद्रित तयार करण्यासाठी श्री अतनु रॉय, श्री बचन सिंह यांचे सहकार्य लाभले. त्यांचाही ऋणनिर्देश करतो.

आमच्या संपादन व प्रसिद्धी विभाग सदस्यांचे विशेषत: श्री सोमनाथ सरकार, श्री प्रमोद रावत आणि श्री अमित सिंघल यांचे आम्ही मन:पूर्वक आभार मानतो.

'kkys; usrRo fodkl gLrifLrdk o vH;kl de vkjk[kMk Hkk"kkrj dk;Z'kkGk

lgHkkx%

डॉ.चंद्रकांत डी. साळुंखे,
अधिव्याख्याता, डायट, नाशिक

पवन र. मानकर,
अधिव्याख्याता, डायट, अमरावती

डॉ.आर्या भिडे,
निवृत्त प्राध्यापक, पूणे

शिवानी लिमये,
प्राध्यापक, फर्ग्युसन कॉलेज पूणे

श्रीधर नागरगोजे,
स. शिक्षक, डायट, आंबेजोगाई, बीड

डॉ.आनंद पाटील,
मुख्याध्यापक, मडीलगे हायस्कूल, कोल्हापूर

सुचरिता काळे,
स. शिक्षक, जि.प.शाळा, दुर्गापूर, चंद्रपूर

laiknu

डॉ. नेहा बेलसरे,
संचालक, मीपा, औरंगाबाद, महाराष्ट्र

वैशाली कांबळे,
उपसंचालक, मीपा, औरंगाबाद, महाराष्ट्र

सुरेश माळी,
प्राध्यापक, म.रा.शै.सं.प्र.प., पूणे

राजेश चौधरी,
अधिव्याख्याता, मीपा, औरंगाबाद, महाराष्ट्र

डॉ.चंद्रकांत डी.साळुंखे,
अधिव्याख्याता, डायट, नाशिक

पवन र.मानकर,
अधिव्याख्याता, डायट, अमरावती

vuØef.kdk

iLrkouk III

_.kfun'k V

1- vkG[k & राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्र 1
(National Centre for School Leadership)

2- dfr;Dr vkjk[kMk 2
- राष्ट्रीय स्तर 4
- राज्य स्तर 4

3- 'kky; urRo dk;Øekpk n"Vhdku 6
- घटक–1: अभ्यासक्रम व साहित्य विकसन 6
- घटक–2: क्षमता संवर्धन 7
- घटक–3: आंतरजाल आणि संस्था संवर्धन 9
- घटक–4: संशोधन आणि विकास 10

4. 'kky; urRo fodkl & vH;klØe vkjk[kMk 11
- व्यापक ध्येय 12
- मार्गदर्शक तत्त्वे 12
- अभ्यासक्रम अंमलबजावणी 12

5- ie[k {k= 13
1. शालेय नेतृत्वाचा दृष्टीकोन 15
2. ‘स्व’ चा विकास 17
3. अध्ययन–अध्यापन प्रक्रियेत परिवर्तन 18
4. संघ बांधणी व नेतृत्व. 20
5. नवोपक्रमांचे नेतृत्व 21
6. भागीदारांचे नेतृत्व 22
7. शालेय प्रशासन नेतृत्व 23

fo'k"k y{k nîko;kph {k=- 25

lkfgR; fodlu % cny vkf.k lnHk r;kj dj.k 28

ikLrkfod

अलीकडे 'सार्वजनिक क्षेत्रात' शाळा मोठया प्रमाणात आल्या आहेत. अधिकाधिक ज्ञानधिष्ठित होणाऱ्या समाजाच्या अपेक्षांच्या कसोटीला उतरण्यासाठी शाळांमध्ये बदल होणे अनिवार्य ठरते. 'शाळांमध्ये परिवर्तन झालेच पाहिजे' ही जाणीव शाळा प्रमुखावर, 'व्यवस्थापक' आणि 'नेतृत्व करणारा' या नात्याने मोठया जबाबदाऱ्या निर्माण करते.

भारतीय संदर्भात शालेय नेतृत्व विकासासाठी पद्धतशीरपणे करण्यात येणाऱ्या मार्गांची गरज महत्त्वपूर्ण ठरते. विशेषतः या मार्गास 'हक्काचे शिक्षण' संदर्भात अधिक महत्त्व येते. हक्काच्या शिक्षणात सर्वांना समान संधीचा अधिकार, गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा अधिकार आणि आनंददायी शिक्षणाचा अधिकार अभिप्रेत आहे. या सर्वांच्या प्राप्तीसाठी प्रभावी शालेय नेतृत्व असावे लागते. असे नेतृत्व शाळांचा कायापालट करण्यासाठी कार्यरत असावे लागते. प्रतिकुल परिस्थितीत कार्यरत असलेल्या शाळांसाठी नेतृत्व अधिक महत्त्वाचे ठरते. अशा शाळांना संसाधने कमी असतात आणि पालक व समाजाच्या शाळांविषयी अपेक्षा वाढत्या असतात. प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करण्यासाठी शाळाप्रमुखांना अत्याधिक कौशल्य आणि ज्ञान देऊन सक्षम करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे शाळाप्रमुखांना समोर असलेली आव्हाने आणि प्रस्तुत परिस्थितीमध्ये प्राप्त होणाऱ्या संधी यांचे चिकित्सकपणे विश्लेषण करण्याची क्षमता प्राप्त होईल. या संदर्भात शाळाप्रमुख, शिक्षक आणि विद्यार्थी यांची सर्जनशीलता व नवोपक्रम वाढीस लावण्यासाठीची यंत्रणा व कार्यपद्धती निर्माण करणे महत्त्वाचे ठरते, जेणेकरुन शाळांमध्ये परिवर्तन होऊन ती ''उत्कृष्टतेची केंद्रे'' बनतील.

शाळेला वेगळे अस्तित्व नसते आणि खरे पाहता शाळा ज्या समाजात कार्यरत असतात त्यात राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक बाबींचे प्रतिबिंब दिसते. शाळांचे रुपांतर 'उत्कृष्टतेच्या केंद्रामध्ये' करण्याच्या 'शालेय नेतृत्व कार्यक्रमात' समाजातील या मोठया बाबीकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही यासाठी नेतृत्वाच्या भूमिकेत सकारात्मक परिवर्तन व्हावा लागेल. प्रशासकीय व व्यवस्थापकीय जबाबदाऱ्यांच्याही पुढे जाऊन शालेय बदलाच्या पोषक कृती हाती घाव्या लागतील. या सर्व जाणिवातून शाळाप्रमुख, शाळा परिवर्तनाच्या संपूर्ण प्रक्रियेचा मुख्य प्रवर्तक ठरतो. शाळांचा कायापालट होण्यासाठी सर्वांत महत्वाची व पहिली पायरी म्हणजे शाळाप्रमुखांचे क्षमता संवर्धन करणे होय. हे क्षमता संवर्धन पारंपारिक प्रशिक्षणाऐवजी दीर्घकालीन विकासात्मक पद्धतीस अनुसरुन असेल तरच शाळेसमोरील वास्तव आव्हानास तोंड देता येईल. या

दिशेने जाण्यासाठी शालेय नेतृत्व विकासाची सुरुवात राष्ट्रीय पातळीवर शालेय शिक्षणाच्या सर्व स्तरावर करण्यात आली आहे. याव्दारे शाळाप्रमुखांचे क्षमता संवर्धन व वाढ दीर्घकाल आणि सातत्याने होईल.

jk”Vh; ‘kkyi; urRo dni ¼NCSL½ %

राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्राची स्थापना (एनसीएसएल) नीपा स्थापनेचा मुख्य उद्देश म्हणजे सामान्यप्रतीच्या शाळांचे रुपांतर उत्कृष्ट शाळांमध्ये करणे आणि परिणामी पूर्ण शालेय प्रणालीमध्ये नेतृत्वाचा विकास करुन सुधारणा घडवून आणणे होय. शालेय नेतृत्व राष्ट्रीय केंद्राचे अग्रक्रमाने प्राधान्य हे शाळाप्रमुखांना शाळेच्या रुपांतरणासाठी तयार करणे हे आहे.

या कार्यात प्रशासक आणि व्यावसायिक आणि आस्था असणाऱ्या सर्व संबंधित व्यक्तींमध्ये परस्पर सततचे सहकार्य आवश्यक असते. संपूर्ण देशात शालेय शिक्षणामध्ये या महत्त्वपूर्ण क्षेत्राबाबत सर्वसमावेशकपणे हाताळणी करण्याची शालेय नेतृत्व राष्ट्रीय केंद्राची महत्त्वाकांक्षा आहे.

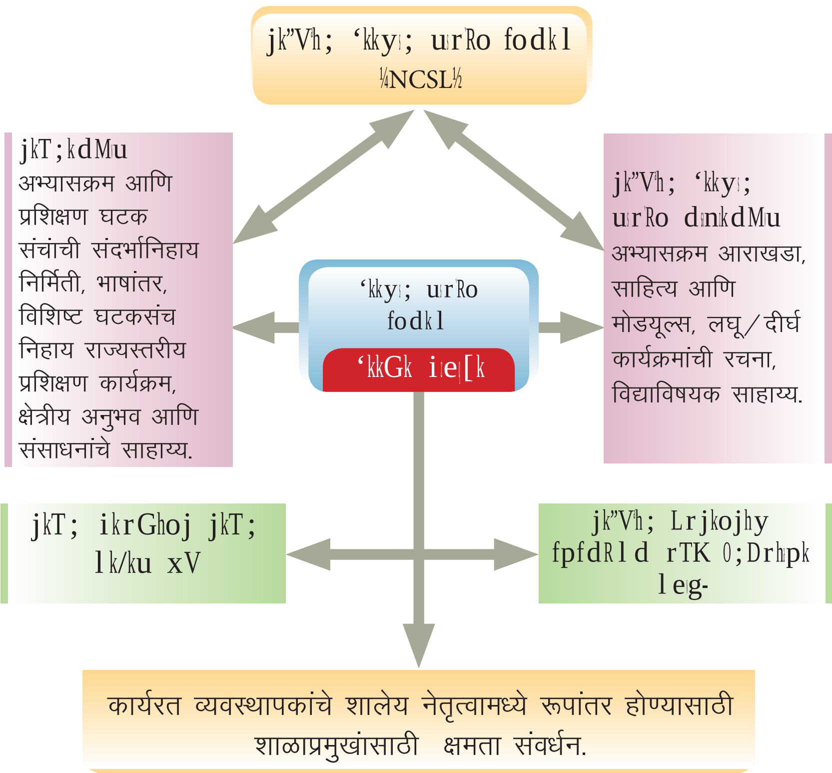

राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्र, शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रमांतर्गत देशातील सर्व शाळांतील विविधता हाताळण्यासाठी एक सुलभ अभ्यासक्रम तयार करण्याची संधी उपलब्ध करून दिली आहे. राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्राने देशभरातील सर्व व्यवस्थापनाच्या सर्व स्तरांवरील प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक शाळा, विविध भौगोलिक स्थितींतील शाळा, विविध आकाराच्या आणि इतर बाबी असलेल्या शाळा आपल्या कार्यक्षेत्रात आणण्याचे व्यापक ध्येय आणि कार्य ठरविले आहे.

या दृष्टीने उच्च कार्यासाठी राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्राच्या ध्येय व दृष्टी (व्हिजन)विधानानुसार देशातील सर्व शाळांपर्यंत पोहोचून त्यांच्यात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी ही संस्था कटिबद्ध आहे.

fOgtu

‘kkGke/;s ifjorZu ?kMoqu vk.k.;klkBh usrRo dj.kkÚ;kph uohu fi<h fodflr dj.ks] t;.ks d#u iR;sd ey f’kdsy vkf.k iR;sd ‘kkGk mRd”V gksbZy-

fe'ku

xq.koRrkiw.kZ f’k{k.k n;kkÚ;k lLFkk mHkkj.;klkBh ‘kkys; Lrjkoj usrRo {kerspk fodkl dj.ks-

dk;kRed vkjk[kMk

नेतृत्वाची नवी पिढी निर्माण करुन शाळांमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्र हे राष्ट्रीय आणि राज्य स्तरावरील संस्थांच्या अध्ययन अनुभवांचा एकत्रित समन्वय साधेल. हे खाली दर्शविल्याप्रमाणे थोडक्यात सांगता येईल.

leUo;kRed lgdk;!

‘kky; urRo dnz jk”Vh; Lrjkojhy

राष्ट्रीय सल्लागार मंडळ, राष्ट्रीय संसाधान गट, सदुपदेशक, राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्र सदस्यांचा संघ.

‘kky; urRo dnz jkT; Lrjkojhy

राज्यस्तरीय संसाधनगर, सहभागी संस्था, राज्य नेतृत्व विद्या परिषद.

jk”Vh; Lrj

राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्र हे प्रो. आर गोविंदा, उपकुलगुरु, नीपा यांच्या नेतृत्वाखाली कार्य करते. राष्ट्रीय सल्लागार मंडळ, राष्ट्रीय संसाधन गट अणि सल्लागार सदस्य असलेल्या गटाचेही मार्गदर्शन या केंद्रास मिळते. नीपा येथील राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्राचे पथक राष्ट्रीय स्तरावर शालेय नेतृत्व विकासाच्या सर्व समावेशक विचार करते. हे केंद्र नॅशनल कॉलेज फॉर टीचिंग ॲण्ड लिडरशीप, नॉटिंगहॅम, युनायटेड किंगडम यांसारख्या आंतराष्ट्रीय भागीदारांसोबत सहकार्याने कार्य करते.

jkT;Lrjkoj

राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्राचा दृष्टिकोन हा केंद्र स्तरावरील कार्यक्रम, गरजाधिाष्टीत आणि सहभागी धर्तीवर करण्याचा आहे. राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश आणि राष्ट्रीय स्तरावरील या कार्यात आस्था असणाऱ्यांना या कार्यक्रमात सहभागी करुन घेतले जाईल. राज्यस्तरीय नेतृत्व विकास कार्यक्रमाची अंमलबजावणी राज्ये व केंद्रशासित प्रदेशातील संस्थांचे आंतरजाल उभारुन हाती घेण्यात येईल. सहभागी राज्ये, आपल्या राज्यात एक गाभाभूत शालेय नेतृत्व विकास पथक तयार करतील. या पथकास राज्य संसाधन गट (SRG) असे संबोधले जाईल. हे संसाधन गट राज्यांशी निगडित विकास कार्यक्रम, साहित्य आणि सहाय्यभूत क्षमता संवर्धन कार्यक्रम विकसित करेल. तसेच हे केंद्र, ‘नेतृत्व परिषद’ (लिडरशिप ॲकडमी)निर्माण करण्यासाठी चिकित्सक तज्ज्ञ मंडळींचा गट तयार करेल. अशी परिषद राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्र, नीपा शी संलग्न असेल. केंद्राच्या सर्व कार्यक्रमास नेतृत्व परिषद आणि राज्य संसाधन गटाकडून मदत लाभेल, अशा रीतीने तयार झालेल्या कार्यक्रमांतून व्यावसायिक अध्ययन संघ (Professional Learning Communities) निर्माण होईल. त्याचा राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्राशी, NIEPA आंतरजालीय संबंध असेल, हा संघ, परिसंवाद, वेबीनार्स आणि मोडयुलर कोर्सेसद्वारा सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास करेल.

‘kkys; usr`Ro dk;ZØe & nf”Vdksu

राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्राने लवचीक असा कार्यक्रम आराखडा तयार करण्याचा दृष्टिकोन बाळगला आहे ज्यामुळे नेतृत्व विकासाद्वारे देशभर असलेली शाळांतील विविधता हाताळता येईल, यात सर्वप्रकारच्या लहानमोठया, प्राथमिकपासून ते माध्यमिक व उच्च माध्यमिक पर्यंत वेगवेगळया प्रकारच्या तसेच विविध भौगोलीक क्षेत्रात असलेल्या शाळांचा समावेश करून हा कार्यक्रम विकसीत केलेला आहे. शिक्षणाविषयीचा योग्य दृष्टीकोण या संदर्भात शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रमास विशेष महत्व प्राप्त झालेले आहे. शालेय नेतृत्व विकास केंद्राने शालेय नेतृत्व विकासाची संकल्पना मांडली आहे. शालेय नेतृत्व कृतिप्रधान अशा चार घटकांवर आधारित असेल. हे चार घटक म्हणजे अभ्यासक्रम आणि साहित्य निर्मिती, क्षमता संवर्धन, आंतरजाल आणि संस्थांचा विकास आणि संशोधन व विकास.

अभ्यासक्रम आणि साहित्य निर्मितीद्वारा राज्य संसाधन गट आणि शाळाप्रमुख यांच्या क्षमता संवर्धनाचा पाया रचला जाईल. आंतरजाल आणि संशोधन यांच्याकडे, कार्यासाठी निगडित समांतर क्षेत्रे या दृष्टीने पाहिले जाईल. याद्वारा साधन व्यक्ती आणि शाळा यांना नेतृत्व विकास कार्यक्रमास मदत करणे, त्यात समाविष्ट पद्धतींचा अभ्यास करणे, कार्यक्रम घेण्यासाठी एकत्रित आणणे इत्यादी गोष्टी केल्या जाईल. परस्परावलंबीत्व लक्षात घेता केंद्रातील कृतिकार्यक्रम अशा रीतीने बनविला आहे की ज्यामुळे अभ्यासक्रम विकसन, क्षेत्रीय चाचण्या, पुनरावलोकन आणि प्रत्याभरण परस्पर सहकार्याने केले जाईल. यामुळे नवीन ज्ञान वृधी, रचना, योजना, कार्यक्रम विकसन, साहित्य निर्मिती आणि कृती योजना तयार करण्यास मदत होईल त्याचा लाभ प्रत्यक्षपण ो क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांना होईल, तद्वतच शालेय नेतृत्वाच्या उदयोन्मुख पिढीला सहाय्यभूत ठरेल.

?kVd Ø-1% vH;klØe vkf.k lkfgR; fufeZrh

शालेय नेतृत्वाचा अभ्यासक्रम आराखडा हा एक लवचिक आणि सर्वसमावेशक दस्तऐवज आहे. ज्यात शाळा आणि 21 व्या शतकातील आव्हाने या संदर्भात

शाळा प्रमुखांच्या विकसित होणाऱ्या भूमिकेचा विचार केला आहे.

सुरुवातीला हा अभ्यासक्रम आराखडा सहा मुख्य क्षेत्रांशी निगडित होता. त्यामध्ये शालेय नेतृत्वाची संकल्पना आणि अंमलबजावणी विषद केली आहे. हा दस्तऐवज तयार करताना राष्ट्रीय स्तरावरील शिक्षणतज्ज्ञ आणि या क्षेत्रात सक्रिय काम करणाऱ्या भारतातील व्यक्ती यांच्याशी विचार विनिमय करण्यात आला आहे. अभ्यासक्रम दस्तऐवज सन 2013–14 मध्ये आठ राज्यांतील राज्य संसाधन गटाकडून तपासून घेतला आहे. तो जास्तीत जास्त सुबोध करण्यासाठी स्थानिक गरजा आणि शाळाप्रमुखांची वास्तवता लक्षात घेतली आहे.

भारतीय शालेयप्रणाली मधील वैविध्य लक्षात घेऊन निरनिराळया प्रांतातील बदलत्या संदर्भानुसार हा अभ्यासक्रम थोडया फार सुसंगत फरकाने वापरता येईल. या सुधारित आवृत्तीचे नवीन वैशिष्टय हे आहे की, त्यात क्षेत्र–7 ''शालेय प्रशासन नेतृत्व'' हे प्रमुख क्षेत्र देशातील 21 राज्यातील संसाधन गट व शाळाप्रमुख यांच्या क्षमता संवर्धन कार्यशाळेच्या आयोजनातून 2014–15 च्या पूर्वी समाविष्ट करण्यात आलेले आहे.

mfn n”V%

- सदयस्थितीतील तसेच भविष्यातील शालेय नेतृत्वासाठी सुरचित, गरजाधिष्ठित अभ्यासक्रम विकसित करणे.
- शालेय नेतृत्वासाठी साहित्याचे स्त्रोत आणि संसाधने निर्माण करणे.
- विविधता असलेल्या शाळांच्या संदर्भात अध्ययन साहित्य तयार करणे आणि त्याचा विविध प्रकारे उपयोग करणे.

?kVd Ø- 2 % {kerk lao/ku

क्षमता संवर्धन घटक मुख्यतः शाळाप्रमुखांच्या नेतृत्व विकासाशी निगडित आहे. यामध्ये राज्य, जिल्हा, गट आणि केंद्र पातळीवरील नेतृत्व करणाऱ्या पथकांचा या कार्यक्रमामध्ये पद्धतशीर समावेश करुन विशिष्ट कालावधीत क्षमतासंवर्धन करणे. अभ्यासक्रम आराखडयातील मुख्य क्षेत्रांशी संबंधित क्षमता संवर्धन कार्यक्रमांची रचना व संदर्भ स्त्रोतानुसार तयार करण्यात आलेली आहे. गरजाधिष्ठित आणि सुकररीत्या प्राप्त परिस्थितीमध्ये राबविता येईल.

कार्यक्रमाचा भर अनुषंगिक साहित्य व त्याचा प्रत्यक्ष वापर यांवर अवलंबून असेल. प्रशिक्षणार्थींना मिळालेल्या ज्ञान व कौशल्यांचा प्रत्यक्ष अनुभव घेता

येईल.

हा कार्यक्रम बहुविध लघु आणि दीर्घ मुदतीच्या मोडयुलर कोर्सेसद्वारा संपूर्ण देशात राबविण्यात येईल. असे करताना उदि्दष्टानुवर्ती, समस्यानिहाय आणि गरजानुवर्ती बाबींचा विचार केला जाईल. या कार्यक्रमाद्वारा शाळाप्रमुखांचे क्षमता संवर्धन केले जाईल. यात सुधारणा करण्यासाठी सातत्यपूर्ण मार्गदर्शन करण्याची योजना असेल. तसेच राज्य आणि जिल्हा पातळीवरील विद्या शाखांची निर्मिती करणे, त्याद्वारे नेतृत्व विकासाचा गरजाधिष्ठित कार्यक्रम घेणे, तसेच प्रत्येक व्यक्तीस या नवीन विचार प्रणालीमध्ये कार्यप्रवण करणे हे कार्यक्रमात अपेक्षित आहे.

mfnn”V%

- शाळाप्रमुखांना सद्य:स्थितीत असलेल्या त्यांच्या कार्यात्मक व्यवस्थापकीय भूमिकेकडून नावीन्यपूर्ण आणि कृतिप्रधान भूमिकांकडे घेऊन जाण्यासाठी सक्षम करणे.
- संबंधित राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशात नेतृत्व विकासाची धुरा सांभाळण्यासाठी चिकित्सक तज्ञांचा गट तयार करणे.
- शाळाप्रमुखांचे अध्ययन–अध्यापन, वैयक्तिक आणि व्यावसायिक विकास, शालेयप्रणाली प्रक्रियांमध्ये नावीन्यता, सहभाग, भागीदारी व शालेय प्रशासन या पातळीवर क्षमता संवर्धन करणे.
- शालेय गुणवत्तेमध्ये सहयोग देण्यासाठी स्थानिक नेतृत्व (SMCs, SMDCs, VECs, PTAs, MTAs) व यंत्रणा नेतृत्व सक्षम करणे.

कार्यक्रमाची प्रक्रिया पार पाडण्याची जबाबदारी राज्याची असेल. यासाठी राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्राचे योग्य मार्गदर्शन आणि सहाय्य असेल. यात कार्यक्रमाच्या पद्धतीवर आधारित साहित्य, प्रशिक्षणार्थींनी प्राप्त केलेल्या ज्ञान व कौशल्यावर आधारित अनुभवजन्य प्रात्यक्षिके यावर भर असेल. अभ्यासक्रम आराखडा आणि साहित्य, संदर्भाप्रमाणे तयार करणे व अनुरुप बदल घडवून आणण्याची सोय असेल. प्रत्येक राज्यातुन उत्कृष्ट नेतृत्व यशोगाथांचे दस्तऐवजीकरण करण्यात येऊन प्रत्येक राज्यासाठी निवडक अशा जिल्हा, केंद्रस्तर आणि गावपातळीवर आयोजित केलेल्या क्षमता संवर्धन कार्यक्रमात साहित्याची देवाण घेवाण करता येईल.

क्षमता संवर्धन कार्यक्रमामुळे शालेय नेतृत्व विकासाबाबत व्यापक दृष्टीकोन तयार होण्यास दिशा मिळेल. शाळाप्रमुखांना त्याच्या ठिकाणी जाऊन सल्ला आणि प्रशिक्षण, राज्य साधन गटाने नेमलेल्या सुलभक आणि इतर तज्ज्ञांद्वारा

मिळेल.

?kVd Ø-3% vkrjtky¼uVod½ vkf.k lLFkkRed ck/k.kh

राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्राची अशी कल्पना आहे की हे केंद्र संस्थांचे, व्यावसायिक आणि तज्ज्ञ व्यक्तींच्या परस्पर सहकार्याने देशातील सर्व राज्यांतील प्रत्येक मुलास गुणवत्तापुर्ण शिक्षण निर्माण करून त्यांच्याशी दीर्घकालीन संलग्नता ठेवेल यासाठी प्रत्येक शाळेत शालेय नेतृत्वात बदल घडवून आणणाऱ्या कार्यक्रमाचा पाठपुरावा करण्याची आवश्यकता आहे. परिणामी राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्र हे शासकीय आणि अशासकीय व्यावसायिक सहभागी संस्था किंवा राज्यात या कार्यात भाग घेऊ इच्छिणाऱ्या संस्था, त्याचप्रमाणे संसाधन संस्था आणि राज्य, जिल्हा, केंद्र पातळीवरील अधिकारी वर्ग यांच्याशी सहभागी होऊन, पद्धतशीर क्षमता बांधणीद्वारा शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रमाची यशस्वी अंमलबजावणी करेल.

या केंद्राचा प्रत्येक राज्यातील राज्य साधन गट, निवडक जिल्हयांतील संपर्क संस्था आणि एक मुख्य संस्था यांच्यामार्फत कार्य करण्याचा मानस आहे. या केंद्रासमोर मुख्य संस्था आणि संपर्क संस्था यांचे राज्यपातळीवर 'नेतृत्व विद्या परिषदेत'(Leadership Academy) रुपांतर करण्याचा मानस आहे. ही विद्या परिषद राष्ट्रीय केंद्राचा विस्तारित भाग असेल. जिल्हा आणि गट पातळीवरील संस्थांच्या साहाय्याने कार्यक्रमाच्या आवश्यकतेनुसार आणि योग्य संस्थांच्या उपलब्धतेनुसार ही नेतृत्व परिषद प्रत्यक्षात काम करेल. प्रत्येक राज्यात एक 'नेतृत्व विद्या परिषद' आणि 'राज्य संसाधन गटांची' (SRG) पथके तयार करण्याचेही प्रस्तावित आहे.

mfn"n"V%

- राज्य सरकारशी सल्ला मसलत करुन नेतृत्व विद्या परिषदांची स्थापना करणे आणि राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्र आणि विद्या परिषदांची मिळून एकत्रित सांघिक शक्ती निर्माण करणे.
- शाळाप्रमुख आणि क्षेत्रीय प्रशासक आणि (CRPs, BRPs, DEOs) त्याचप्रमाणे SMC आणि इतर सामाजिक सदस्य यांच्यामध्ये परस्पर संबंध प्रस्थापित करणे.
- सांघिक अध्ययन अनुभव प्राप्त करुन देशामध्ये नेतृत्व विकासाची परिणामकारक अंमलबजावणी करण्याकरिता जिल्हा, राज्य आणि विभागवार शाळाप्रमुखांचा व्यावसायिक अध्ययनशील गट निर्माण करणे.

आंतरजाल आणि विद्या परिषदांची स्थापना यासाठी हे केंद्र, इतर संस्था आणि राज्य सरकारे यांच्याशी चर्चा व संवाद घडवून आणण्याची प्रमुख भूमिका पार पाडेल. राज्याच्या विविध भौगोलिक प्रांतांत निवडक उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये विद्या परिषद स्थापित केली जाईल. या विद्या परिषदा, शिक्षण विभागातील विभाग (राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेश) आणि संपूर्ण राज्य साधन गट पथक सहकार्याने कार्य करतील. नेतृत्व विद्या परिषदेस त्यांचे स्वतःचे सदस्य किंवा स्थानिक तज्ज्ञ/शाळाप्रमुख यांचा गट, स्वयंसेवक, सेवानिवृत्त शाळा प्रमुख यांचा गट, स्वयंसेवक किंवा सामाजिक प्रतिनिधी यांची मदत होऊ शकेल. त्यांच्याशी व्यावसायिक पातळीवर मंडळांची परस्पर आंतरक्रिया असेल आणि असा व्यावसायिक अध्ययन गट प्रत्येक स्तरावर असेल. या गटामुळे वापरल्या जाणाऱ्या उत्तम गोष्टी, प्रायोगिक आणि अनुषंगिक अध्ययन यांची परस्पर देवाण घेवाण होईल. आतापर्यंतचा प्रयत्न व्यावसायिक अध्ययन मंडळाचे नेटवर्क विकसित करणे यासाठीच्या योजनेबाबत झाला. जिल्हा, राज्ये आणि विभाग जेथे जेथे शक्य आहे तेथे ही मंडळे स्थापन करुन केंद्राशी त्याचा संबंध प्रस्थापित करण्यात येईल.

?kVd Ø-4% la’kks/ku vkf.k fodkl

शालेय नेतृत्वाबाबतची सखोल जाणीव तसेच नवीन ज्ञानाची निर्मिती होण्यासाठी संशोधन व विकास यांची गरज आहे. यामुळे शाळापातळीवरील परिवर्तनांतर्गत अभ्यासक्रम विकसन तसेच इतर बाबींचा विकास होण्याची गरज आहे. सदर केंद्र संशोधनासाठी विविध संशोधन संस्था,इतर संस्था आणि तज्ज्ञ यांच्यात सहकार्यपूर्ण संबंध विकसित करेल.

mfn~n”Vs %

- उत्कृष्ट नेतृत्व यशोगााथांचे संकलन, लेखन करणे तसेच प्रसिध्दी देणे.
- भारतीय संदर्भात शालेय नेतृत्व विकास या क्षेत्रामध्ये नवीन ज्ञानाची भर घालणे.

संपूर्ण शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम राबविण्यास 'अभ्यासक्रम आराखडा' आणि शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम पार पाडण्यासाठीची 'हस्तपुस्तिका' मार्गदर्शक असेल.

पुढील भागामध्ये अभ्यासक्रम आराखडा सविस्तरपणे दिला आहे.

‘kkys; usr`Ro fodklklkBh vH;klØe vkjk[kMk

आपल्या महत्त्वाच्या गाभाभूत कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून केंद्राने शालेय नेतृत्व विकासासाठी अभ्यासक्रम आराखड्याची रचना केली आहे. शाळेत परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी शाळाप्रमुखांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे, असे अभ्यासक्रम नमूद करतो. म्हणून अभ्यासक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट हे शाळा प्रमुखांना ज्ञान, कौशल्ये आणि आत्मविश्वास यांबाबत सक्षम करणे व दिलेली जबाबदारी पार पाडण्यासाठी मदत करणे हे असून. प्रत्येक समस्या आव्हान समजून ''मी करणार आणि करेन'' या भावनेकडून ''आम्ही करणार आणि करु'' या भावनेपर्यंत आपली वाटचाल करणे हे आहे. जेणेकरून 'प्रत्येक मूल शिकते व प्रत्येक शाळा उत्कृष्ट आहे' ची खात्री होईल. या दृष्टिकोनातून शाळाप्रमुखांना स्वतःवर विश्वास असेल, तसेच ते व्यावसायिक आणि वैयक्तिक कौशल्ये विकसित करतील. स्वतःच्या अध्यापन अध्ययन क्लृप्त्या (योजना) मध्ये सुधारणा करतील, जेणेकरून सहकारी शिक्षकांना मार्गदर्शन प्राप्त होईल. सहकारी शिक्षकांना मार्गदर्शन करण्यासाठी अध्ययन–अध्यापन योजना तयार करण्यात सुधारणा घडवून आणतील. शाळाप्रमुख बालकांच्या हक्कांबाबत सजग असतील आणि शिक्षण ाात रस असलेल्या व्यक्तींशी परिणामकारक भागीदारी निर्माण करतील. वरील सर्व दृष्टीकोनातून राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्राचा अभ्यासक्रम तयार करण्यात आला आहे.

0;kid /;s;%

विद्यार्थ्यांचे अध्ययन आणि विकास यावर अधिक लक्ष देवून शालेय परिवर्तनाकरीता शाळाप्रमुखांना सक्षम करणे.

ekxZn'kZd rRo%

सर्व शाळाप्रमुखांना त्यांचा स्वतःचा विकास आणि आपल्या व्यवसायात उत्कृष्टतेकडे वाटचाल करण्याची इच्छा असते, हा विश्वास ठेवून हा अभ्यासक्रम आराखडा तयार केला आहे. प्रौढ वेगळया पद्धतीने शिकतात आणि त्यांना योग्य साहित्य समजेल अशा भाषेत दिल्यास, शाळाप्रमुख असे साहित्य आपापल्या अध्ययन करण्याच्या पद्धती आणि गतीनुसार वापरु शकतील. इतर भारतीय भाषेतही सहज समांतर होऊ शकेल अशा भाषेतच हे साहित्य असेल. अभ्यासक्रम आराखडा प्रस्थापित सैद्धांतिक सिद्धांतावर आधारित असून आशय आणि पद्धतीचे मूळ शालेय नेतृत्वाच्या प्रत्यक्ष कृतीमध्येच रुजलेले आहे. शाळाप्रमुखांची प्रशासन अधिकारी, समाज आणि शिक्षक यांच्याशी होण ाारी आंतरक्रिया गतिशील आणि सतत विकसनशील असते या जाणीवेतूनच हा आराखडा तयार कण्यात आला आहे.

vH;klØekph veyctko.kh%

शाळाप्रमुखांच्या क्षमता संवर्धनासाठी हा अभ्यासक्रम आराखडा तयार करताना सहभागी दृष्टीकोन स्विकारण्यात आला आहे. अभ्यासक्रम अंमलबजावणीसाठीच्या पद्धती व दृष्टीकोन यांमध्ये प्रायोगिक अध्ययन, सदुपदेशन, चिकित्सक विचार आणि क्षेत्रीय कार्य यांचा विचार केला आहे. हा अभ्यासक्रम अधिकाधिक दर्जेदार व अद्ययावत होण्यासाठी आणि शाळाप्रमुख व सुलभक यांच्या प्रत्यक्ष अनुभवाजवळ जाईल असा तयार करण्यात आला आहे.

Ikeq[k {ks=s (Key Areas)

अभ्यासक्रम आराखडा रुपरेषा सात क्षेत्र दर्शविते. हा अभ्यासक्रम प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळांसाठी नेतृत्व विकास होण्यासाठीचे ध्येय साध्य करण्यासाठी आवश्यक अशा विविध घटकांवर आधारित आहे. शाळाप्रमुखांचा विकास आणि शाळांमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी आवश्यक उद्दिष्टे आणि आशयविषयक बाबी प्रमुख क्षेत्रांमध्ये स्पष्टपणे नमूद करण्यात आल्या आहेत.

शाळांमध्ये परिवर्तन आणि हे ध्येय प्राप्त करण्यासाठी शाळाप्रमुखांची चिकित्सक भूमिका यांचा समग्र दृष्टिकोन तयार करण्यासाठी या सात क्षेत्रांची सांगड बारकाईने घालण्यात आली आहे, या आराखडयामध्ये शाळा ही अध्ययनाची एक संघटित संस्था आहे, जेथे बालकांचे संगोपन कृतिप्रवण राहून केले जाते जेणेकरून त्यांच्या सर्वांगीण वाढ विकासास मदत होईल. असा विचार करण्यात आला आहे. शाळा प्रमुखामध्ये सकारात्मक स्वयं–कल्पना (स्वयं–प्रतिमा) विकसित करणे आणि समानता आणि भेदभाव न करणे या मूल्यांचे चिंतन करणारे चिंतनशील व्यावसायिक बनण्यास प्रोत्साहन देणे या बाबी अभ्यासक्रमाच्या केंद्रस्थानी आहे. वैविध्यपूर्ण भारतीय शालेय संदर्भ लक्षात घेऊन, या अभ्यासक्रमामध्ये विशिष्ट लक्ष द्यावयाच्या क्षेत्रांची अधिक माहिती व्हावी व जाणीव वृद्धिंगत व्हावी यासाठीची सोय करण्यात आली आहे. डोंगराळ, वाळवंटी आणि आदिवासी क्षेत्रे, अत्याधिक पाऊस पडून पूर येतो असे विभाग, जेथे सामाजिक संघर्ष किंवा नैसर्गिक अथवा मानवनिर्मित आपत्तींचा उद्भव होतो अशा सर्व बाबी समजून घेऊन आव्हांनास तोंड देण्यासाठी अभ्यासक्रमात विचार करण्यात आला आहे. लहान तसेच विविध स्तरीय शाळांना भेडसावत असलेल्या आव्हानांकडेही तेवढेच लक्ष देण्यात आले आहे.

{k= 1% ‘kkys; usr`Rokpk n"Vhdksu

शालेय नेतृत्वाची जाणीव वृद्धिंगत करणे आणि शाळेचा कायापालट होण्यावर ठसा उमटणे यासंबंधीचा विचार या क्षेत्रात करण्यात आला आहे. शाळा एक अध्ययनाची संघटित अशी संस्था आहे जेथे बालकांच्या वाढ व विकासास चालना मिळते तसेच अव्याहत प्रयोगशीलता आणि बदल करण्याचे ते एक ठिकाण आहे, ही बाब येथे स्पष्ट करण्यात आली आहे. या क्षेत्रामध्ये शाळांचा कायापालट आणि बदल होण्यासाठीचा दृष्टिकोन तयार करणे यांवर भर आहे.

mfn~n"Vs %

- शालेय नेतृत्व जाणीव आणि बदल व सुधारणा या संबंधी दृष्टिकोन निर्माण करणे.

?kVd&1% ‘kkGk ,d v/;;u laLFkk

- शाळा : एक सामाजिक संस्था.
- संस्था म्हणून शाळेचे गतिशील स्वरुप.
- शाळेतील आंतरक्रियात्मक कार्यपद्धती.
- शाळा : अध्ययन आणि विकासाचे ठिकाण.

?kVd&2% ‘kkys; usr`Ro % cgqvk;keh Hkwfedk vkf.k R;kaph vkG[k-

- शाळाप्रमुख, एक दृष्टा.
- शाळाप्रमुख बदल घडवून आणण्यास पुढाकार घेणारी व्यक्ती.
- प्रेरणादायी, दृढनिश्चयी आणि लोकाभिमुख, सतत अध्ययनशील व्यक्तिमत्त्व म्हणजे शाळा प्रमुख.
- शाळाप्रमुख एक चिंतनशील व्यावसायिक व्यक्ती.
- शाळेचा प्रभावीपणा वाढविण्यात शालेय नेतृत्वाचे महत्त्व.

?kVd&3% ‘kkGslkBh fOgtu fodflr dj.ks

- शाळा सुधारण्यासाठी व्हिजन
- संदर्भ आणि मर्यादा यांचे मूल्यमापन आणि आकलन.
- शाळा विकास आराखडयाच्या माध्यमातून व्हिजन मध्ये बदल

- नियतकालिक पुनरावलोकन आणि पुनरावृत्ती यांद्वारा बदलांचा मागोवा घेणे.

?kVd&4% ifjoZukpk vFkZcks/k

- शाळा सुधारणेसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे – समावेशन, समता आणि गुणवत्ता.
- शाळा एक सामुहिक कल्पना : शालेय बदलासाठी कल्पना, क्षमता आणि ध्येय.
- स्वयं परिवर्तनासाठी प्रेरकशक्ती : वृत्ती आणि कृती, विचार आणि चिंतन करणे, पालक, शिक्षक आणि सामाजिक प्रतिनिधी संलग्नता.
- बदल हाताळणे : संघर्षास तोंड देणे आणि संधी निर्माण करणे.

?kVd&5% ckydkl izk/kkU;

- बालपण समजून घेणे.
- बालकाचा सर्वांगीण विकास
- शाळेतील बालकांचे हक्क.
- सर्वांप्रती समानता, भेदभाव विरहित वागणूक आणि सर्वांप्रती सन्मान.
- शाळा : एक सुरक्षित ठिकाण.

?kVd&6% dk;ZleY;kr :ikrj.k

- ध्येय दृष्टिपथात ठेवणे आणि त्याकडे वाटचाल करणे.
- विविधांगी दृष्टिकोन अंगीकारणे आणि सोईस्कर बदल करणे.
- अर्थपूर्ण आंतरक्रिया घडवून आणण्यसाठी प्रक्रिया निर्मिती करणे.
- बदल आणि सुधारणेसाठी तयार असणे.
- सहकारी वृत्तीतून बांधीलकी जोपासणे.

{ks= 2% ^Lo%* pk fodkl

या क्षेत्रात मुख्य भर सकारात्मक स्वकल्पना–क्षमता, वृत्ती आणि मूल्ये विकसित करणे. चिंतनशील आंतरक्रियेद्वारा स्वयं विकासासाठीची क्षेत्रे आणि स्वतःचा आणि इतरांचा सातत्यपूर्ण विकास होण्यासाठी कार्यक्षेत्र आणि संधी तयार करण्यात शाळाप्रमुखांची चिकित्सक भूमिका यांवर आहे.

mnfn"V

- इतरांशी आणि शाळेच्या संदर्भाने स्वतःला समजणे आणि 'स्वः' चा विकास

?kVd&1% ^Lo* ph tk.kho

- स्वः ची जाणीव : एक व्यक्ती तसेच शाळेतील एक व्यावसायिक व्यक्ती म्हणून
- कार्य जीवनातील अर्थ आणि हेतूविषयी जाणीव.
- स्वतःविषयी सकारात्मक संकल्पना आणि आत्मसन्मान विकसित करणे.

?kVd&2% brjk'kh lc/khr@lnHkkZu ^Lo*

- शाळेच्या सामाजिक संदर्भात स्वतःला स्थापित करणे.
- परस्परविरोधी आशा आकांक्षा आणि बहुविध दृष्टिकोन यांची हाताळणी.
- प्रभाव वर्तुळ आणि चिंता वर्तुळ

?kVd&3% 'kkGsP;k lnHkkZr ^Lo*

- स्वयंविकास ध्येये आणि संस्थात्मक ध्येये हा दोहोंत मिलाफ घडवून आणणे.
- शालेय कामकाजाच्या संदर्भात विविध भूमिका
- व्यावसायिक ध्येय आणि प्रत्यक्ष कृती एकसूत्रीकरणासाठी चिंतन

?kVd&4% ^Lo* pk 0;kolkf;d Eg.kwu fodkl

- कृती आणि लोकांशी संबधित असणे.
- सामाजिक अध्ययन आणि एकत्रीतपणे वाढ होण्याचे शाळा एक ठिकाण.
- सामूहिक जबाबदारीची जाणीव निर्माण करणेः– सामाजिक, नैतिक आणि मूल्याधिष्ठित.

{ks= 3% v/;;u&v/;kiu ifØ;sr ifjorZu

या क्षेत्रामध्ये शाळाप्रमुखांतील निरनिराळया क्षमतांची, अध्ययन–अध्यापन पार्श्वभूमीमध्ये बदल घडविण्यासाठी कशी हाताळणी करावी याचा विचार करण्यात आला आहे.यासाठी शाळा हे शोध घेण्याचे आणि नवनिर्मिती करण्याचे एक ठिकाण आहे ही जाणीव करून घेणे आणि वर्गांतर क्रिया अधिक सर्जनशील

आणि बालकेंद्रित करणे, यासाठी शाळाप्रमुखांमध्ये शाळेतील अध्ययन–अध्यापन प्रक्रियांमध्ये बदल घऊवून आणण्यासाठी क्षमतांचा विकास करणे.

mfn~n"V

- अध्ययन–अध्यापन प्रक्रियांचे बालकेंद्रित सर्जनशील कार्यात रूपांतर करणे.

?kVd&1% ‘kkGk vkf.k f’k{k.kkpk gsrw-

- चिकित्सक वृत्तीचा परिपोष
- चिकित्सक विचारासाठी शिक्षण
- सक्षमीकरणासाठी शिक्षण
- जबाबदार नागरिक बनविणे.

?kVd&2% ckyddsfnzr v/;kiu ‘kkL= letwu ?ks.ks-

- कृतिशील अध्ययन कर्ता , ज्ञानाचा रचियता या नात्याने बालक.
- षिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यासाठी अध्ययन हे आनंददायी सर्जनशील अनुभव बनविणे.
- षिक्षक आणि विद्यार्थी या दोहोंसाठी अध्ययन–अध्यापन हे एकत्रित प्रकटीकरणाचे विषय.
- सर्वसमावेशी, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वैविध्यपूर्ण पार्श्वभूमी यांना अनुसरून अध्ययन.

?kVd&3% v/;;u&v/;kiukl kBh ik"kd okrkoj.kkph fufeZrh-

- आकर्षक आणि चैतन्यमय असे शालेय आणि वर्गातील वातावरण.
- वर्गातील जागा आणि साहित्याचे सर्जनशील सुसंघटन.
- कृतिशील अध्ययनासाठी संधीचे सशक्तीकरण.
- सर्व समावेशी वातावरणः परस्पर सन्मान, सर्वसाधारण ओळखीचा भाव ठेवणे आणि त्याचा स्वीकार .
- वर्गातील वातावरणः उत्साहपूर्ण, सुरक्षित आणि काळजी घेणारे–

?kVd&4% oxkZrhy fØ;kph ifj.kkedkjdrk ok<fo.ks-

- निरीक्षण, प्रत्याभरण आणि पर्यवेक्षण.
- मुलांशी प्रत्यक्ष संबंध आणि प्रत्येक मुलाच्या प्रगतीचा मागोवा घेणे.

- वर्गांतर क्रियांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी सहकार्यात्मक कृतिकार्यक्रम
- मार्गदर्षन आणि सदुपदेषन
- अध्ययन–अध्यापन प्रक्रियेत तंत्रज्ञानाचा वापर
- संशोधन व प्रयोग करण्याच्या स्वातंत्र्यास प्रोत्साहन देणे.

?kVd&5% f'k{kdkp 0;olkf;d ;k UkkR;kus fodlu

- शिक्षकः शालेय परिवर्तनातील एक मुख्य घटक.
- शिक्षक नेतृत्वास प्रोत्साहन.
- एक चिंतनशील व्यावसायिक शिक्षण.
- वर्गात आणि वर्गाबाहेर शिक्षक विद्यार्थी आंतरक्रिया सुलभ करणे.
- शिक्षकांना भेडसावणाऱ्या समस्या व चिंता याकडे लक्ष वेधणे.
- शिक्षकांची व्यावसायिक प्रगती करण्यास प्रोत्साहन देणे.

?kVd&6% v/;;u&v/;kiu ifØ;k len/k dj.k% oxkiyhdMhy nf"Vdku

- पालकांच्या दृष्टिकोनातून बालकांना समजून घेणे
- बालकांच्या अध्ययनात गृहसहाय्य
- समुदायाच्या ज्ञान आणि सर्जनशीलतेद्वारा शालेय अनुभव समृद्ध करणे.
- पालक आणि शिक्षक यांच्यातील प्रत्याभरण चक्र सशक्तीकरणः शालेय अनुभव आणि अध्ययन
- अध्ययनाच्या दृष्टीने सभोवतालचे वातावरण

{k= 4 % l?k ck/k.kh vkf.k urRo

या क्षेत्रात परिणामकारक पथकांची बांधणी आणि कार्यक्षमता यासाठी आवश्यक कौशल्यांच्या हाताळणीविषयक बाबी असतील. या क्षेत्राचा प्रमुख भर, गटाची गतिशीलता, सहकार्याच्या प्रक्रिया, गटकार्य, संघर्षाचे निराकरण आणि पथकातील सदस्यांच्या व्यावसायिक प्रगतीसाठी संधी निर्माण करणे इ. बाबतीतील जाणीव वृद्धींगत करणे यावर असेल.

mfn"V%

- संघामधील सहकार्य आणि कृती सुलभ करणे.

?kVd&1 % l?k ck/k.kh

- संघ सदस्यांची शक्तिस्थाने आणि क्षमता यांचे आकलन
- समुहातील सक्रीयतेचा अभ्यास.
- सहकार्य आणि परस्पर जोडीने कार्य करण्यासाठी कार्यप्रणाली विकसित करणे.
- जबाबदाऱ्या आणि क्षमता यांची सांगड घालणे.

?kVd&2% l?k dk;kl ikR1kgu n.k-

- एकत्रितपणे योजना तयार करणे.
- व्यावसायिक चर्चा आणि संवाद वाढविणे
- एकत्र काम करणे
- उत्पादनक्षम कल्पनांसाठी संधी निर्माण करणे.
- पुनरावलोकन आणि प्रत्याभरण यंत्रणा स्थापन करणे.

?kVd&3% l?k ie[k ;k ukR;ku-

- परिणामकारक गटकार्यासाठी संधी निर्माण करणे
- गटासाठी परिणमकारक संवादप्रक्रिया स्थापन करणे
- गटकार्यात निर्णय घेणे.
- गटाद्‌वारे कृती घडवून आणणे.
- संघर्ष सोडवणूक.

{k= 5 % uokiØekp urRo

शालेय रचना आणि कार्यक्रम यांमध्ये सततचा बदल करून आणि नवोपक्रम घेऊन फरक घडवून आणणे हे या क्षेत्राचे ध्येय असेल.याचे मुख्य लक्ष्य म्हणजे नवीन परिस्थिती, पद्‌धती, रचना, आणि प्रक्रिया निर्माण करणे.याद्‌वारे कल्पना आणि कृतीस मदत होईल. हे करताना सामुदायिक प्रयत्न आणि नवकल्पना साकार करणारी संस्कृती निर्माण करणे यांवर भर असेल.

mnfn"V%

- नावीन्यपूर्ण कृतींद्‌वारा परिवर्तनास मदत करणे.

?kVd&1% ukohU;rk% v/;;u lLFkpk dnfcn

- शाळाप्रमुख : नावीन्यतेचा एक प्रमुख प्रेरणा स्त्रोत

- नवकल्पनांच्या शोधार्थः संवाद आणि बुद्धिमंथन.
- नवोपक्रमः शालेय सुधारणांसाठी महत्त्वपूर्ण
- आखून दिलेल्या आराखडयापलीकडील बाजूचा विचार.

?kVd&2% ‘kkGr uokiØe lLÑrh r;kj dj.k-

- नवकल्पनांचा परिपोषः प्रयोगशीलता आणि संशोधन यांस वाव देणे.
- पुरेशी संसाधने अीण विद्याविषयक सहायाबाबत खात्री करणे.
- व्यक्तिसन्मान आणि वैविध्यपूर्ण दृष्टिकोन अंगीकारणे.
- बदलास विरोध होण्याऱ्या गोष्टी लक्षात घेणे व त्यांची सोडवणूक करणे.
- नवकल्पना आणि कृतींसाठी योग्य बक्षीस आणि मान्यता देणे.
- शाळेतील नवकल्पनांचा शोध घेणे आणि मुद्रित दस्तऐवज तयार करणे.

?kVd&3% uokiØekP;k ek/;ekrwu ‘kkGph iquØYiuk

- शाळापातळीवरील नवोपक्रमः अभ्यासक्रमाची रचना बदलणे,वार्षिक कॅलेंडर, श्रमविभागणी, अंदाजपत्रक तयार करणे, मध्यान्ह भोजन, अर्थविषयक व्यवस्थापन आणि फंडांची उभारणी, सद्य:स्थितीस असलेल्या संसाधनांचा कमाल वापर, वार्षिक स्नेहसंमेलने भरविणे, समाज आणि शिक्षकवृंद यांच्या बैठकांचे आयोजन करणे.
- वर्गपातळीवरील नवोपक्रमः अध्यापन–अध्ययनप्रक्रियेत सुधारणा, वर्गमांडणी, वेळापत्रक तयार करणे, वर्गव्यवस्थापन
- नवोपक्रमशील विद्यार्थी, नवोपक्रमशील शिक्षक, नवोपक्रमशील समाज.

{k= 6 % Hkkxhnkjkps uhrhRo

शाळेत आणि शाळेबाहेर लोकांचा सहभाग वाढवून शालेय परिवर्तनासाठी पुढाकार घेणे.शाळा, पालक, सामाजिक प्रतिनिधी, शालेय शिक्षण विभागातील अधिकारी आणि परिसरातील शाळा यांच्यामध्ये अर्थपूर्ण संबंध विकसित करण्याच्या गरजेवर या क्षेत्रात भर दिला आहे. शाळाप्रमुखांनी अनेक हितचिंतकाचा सहभाग वाढविण्यासाठी कौशल्यपूर्वक संधी निर्माण करण्याचा हेतू यामागे आहे.

mfn"V%

- शालेय परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी पालक, समाज आणि शिक्षण विभागातील अधिकारी यांचा सहभाग सुलभपणे मिळविणे.. .

?kVd&1% xg&'kkGk Hkkxhnkjh-

- गृह–शाळा आंतरक्रियांसाठी वाव मिळेल असे पाहणे.
- शिक्षक आणि पालक यांची अध्ययन आणि विकासाची संयुक्त जबाबदारी.
- पालक आणि शिक्षक यांचा वेगवेगळा दृष्टिकोन आणि आकांक्षाची हाताळणी.
- शालेय व्यवस्थापनामध्ये पालकांचा सहभाग वाढविण्यास प्रोत्साहन देणे.
- पालक शिक्षणासाठी शाळा एक व्यासपीठ.

?kVd&2% lektkcjkcj dke dj.k-

- शाळा–समाजासह संबंधाचे आकलन
- शाळांमध्ये समाज सहभाग वाढविण्यासाठी वाव देणे.
- शाळा व्यवस्थापन समितीद्वारा संस्थात्मक भूमिका.
- शाळा विकास आराखडा –समाजाची भूमिका.
- समाजिक अध्ययनासाठी शाळा एक क्षेत्र
- स्थानिक नेतृत्वाशी परस्पर सामंजस्याने अीण आदराने कार्य करणे.

?kVd&3% f'k{k.k ;=.kslkcr dk;Z dj.k-

- शाळा शिक्षण प्रणालीचा एक भाग.
- शैक्षणिक प्रशासकीय अधिकाऱ्यांशी परिणामकारक संवाद
- शाळास्तरावरील विकासासाठीच्या मागण्या आणि प्रशासकीय स्तरावरील आवश्यकता यांत समतोल साधणे.
- स्थानिक संसाधन सहायक संस्थेशी संबंध प्रस्थापित करणे.
- उत्कृष्ट कार्यासाठी, शाळांची समूहामध्ये परस्पर देवाणघेवाण, त्यात अनुकूल बदल करणे.
- समाजातल्या चांगल्या गोष्टी शाळेसाठी घेणे.

{k= 7 % 'kky; i'kklu urRo

या क्षेत्रात शालेय नेतृत्वाच्या प्रशासकीय आणि वित्तीय नियम आणि मार्गदर्शक सुचनांचे आकलन करण्यास मदत करते (आकलन सुलभ करते) तसेच शालेय वित्त व्यवस्थापन, खर्चाचे अंदाजपत्रक आणि निधीचे उपयोजन इ.समजून घेण्यास साह्य करते. शालेय नेतृत्व करतांना भौतिक आणि मानवी संसाधनांचे

(स्त्रोतांचे) व्यवस्थापन महत्त्वाचे ठरते आणि हे क्षेत्र संसाधनांच्या प्रभावीपणे वापर करण्याच्या विविध पैलूंचा शोध घेते. हे क्षेत्र प्रमुखांना प्रभावी माहिती प्रणालीची बांधणी करणे व योग्य निर्णय क्षमतेच्या मदतीने शालेय परिवर्तन करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

mfnn"V%

- शाळाप्रमुखांमध्ये प्रभावी प्रशासन, वित्तीय विनियमन, संसाधनांचे व्यवस्थापन आणि माहिती संचलित निर्णय क्षमतेसाठी ज्ञान आणि कौशल्यांचा विकास करणे.

?kVd&1% 'kkys; iz'kklukps vkdyu -

- शालेय परिवर्तनाच्या संबंधात शाळाप्रमुखांची भूमिका विकास
- शाळाप्रमुख, शिक्षक, कर्मचारी यांचे शालेय कायदे, विविध नियम(वर्तन, सेवा, रजा आणि निवृत्ती वेतन यांचे ज्ञान)
- राज्य धोरणे, आराखडे व योजना यांची वैशिष्टये, नियम, मार्गदर्शक सूचना यांचे आकलन आणि त्यांची शाळास्तरावर योग्य अंमलबजावणी.
- संबंधीत अधिकाऱ्यांशी विविध मुद्द्यांवर संवाद साधताना नस्तीकरण प्रक्रिया, प्रारूप तयार करणे, नोंदी घेणे इ.प्रक्रियांचे आकलन.
- शिक्षकांचे वार्षिक गोपनीय अहवाल/वार्षिक कामगिरी मूल्यमापन अहवाल.
- शाळास्तरावर शिक्षक, विद्यार्थी आणि कर्मचारी यांच्या सहकार्याने नियोजनाच्या प्रभावी अंमलबजावणीची जबाबदार व्यवस्था निर्माण करणे.

?kVd&2% 'kkys; foRrh; O;oLFkkiu -

- वित्तीय आणि संसांधनाच्या व्यवस्थापनाचे महत्त्व.
- अंदाजपत्रकीय आणि लेखाविषयक साधनांचे ज्ञान.
- वित्तीय बाबी आणि निधीच्या उपयोजनाच्या नियमांसंबंधातील स्वायत्तता.
- कर्मचाऱ्यांच्या लाभासंदर्भातील वित्तीय प्रक्रियांचे आकलन उदाः वेतन, वेतननिश्चिती, थकबाकी, निवृत्तीवेतन, लेखे इ.
- शाळा स्तरावरील देयकासंदर्भातील वित्तीय बाबींचे आकलन उदाः देयके तयार करणे (वेतन देयके,थकबाकी देयके, वैद्यकीय देयके, आकस्मिक खर्चाची देयके, पावत्या इ.) रोखपुस्तिकेची देखभाल, लेखा परीक्षण व कर आकारणी.

?kVd 3% Hkkfrd vkf.k ekuoh l|lk/kukp| iHkkoh 0;oLFkkiu

- शालेय वातावरण आनंददायी करणे आणि विदयार्थ्यांना अध्ययनप्रवण बनविणे.
- विभाग आणि समाज यांच्यामध्ये अशा पद्धतीचा सुसंवाद निर्माण करणे की, ज्याच्या माध्यमातून शाळास्तरावर पायाभूत सुविधांची व वर्गखोल्यांच्या उत्कृष्ट वापराची हमी देणे.
- मोकळया जागा आणि खेळाच्या मैदानांचा विकास करणे.
- शाळांमध्ये मुलांच्या सुरक्षिततेसाठी परस्पर सहकार्याने आदर्श नमुना विकसित करणे आणि संसाधनांची सुरक्षितता राखणे.
- शालेय प्रक्रियांसाठी उपलब्ध मनुष्यबळाचा (मानवसंसाधनांचा) अभिनव मार्गाने वापर करणे.
- समकक्ष शाळा,समाज आणि विभाग यांच्यामध्ये सहसंबध प्रस्थापित करून मनुष्यबळाची सुरक्षितता साधणे.
- शिक्षक आणि कर्मचारी यांच्या व्यवस्थापकीय व वित्तीय बाबींची देवाण घेवाण करणे.

?kVd 4% lkf[;dh; 0;oLFkkiu ekfgrh i.kkyhpk okij ;kX; fu.k; fu/kkj.kklkBh dj.k-

- शालेय परिवर्तनाच्या संबंधात योग्य निर्णय क्षमतेची योग्यता निर्माण करण्यासाठी समर्पक सांख्यिकीय माहिती तयार करण्याचे आणि त्यात शाश्वतता ठेवण्याचे महत्त्व.
- विद्यार्थ्यांची वैशिष्टये आणि प्रगतीचा नियमित मागोवा घेण्यासाठी माहिती व तंत्रज्ञानावर आधारित सांख्यिकीय प्रणालीची स्थापना.
- विद्यार्थ्यांची यशस्वी श्रेणीनिहाय प्रगतीची खात्री करण्यासाठी गरजानुरूप अध्ययन सहाय्यता प्रणाली.
- शिक्षक आणि कर्मचारी यांचे व्यक्तिगत अभिलेखे पद्धतशीरपणे व सुगमतेने जतन करणे आणि सेवा नियमांची निष्ठापूर्वक पालनाची खात्री देणे.
- वित्तीय सांख्यिकीय माहिती व अभिलेख्यांचे जतन
- विद्यार्थी, शिक्षक,पालक यांच्या संबंधातील कार्यपद्धतीबाबत व्यवस्था निर्माण करणे उदाः शाळा प्रवेश, उपस्थिती, उपक्रमांची वार्षिक दिनदर्शिका, अभ्यासक्रम, नियोजन, शिक्षक–पालक संघाच्या बैठका, तक्रारी आणि सूचनांचे पुनरावलोकन करून कार्यवाही करण्याची पद्धती इ.

fo’k”k y{k n.;kph {k=s

भारतातील शालेय संदर्भातील वैविध्य लक्षात घेता, विशिष्ट राज्याच्या आणि विशिष्ट संदर्भाबाबत असलेल्या एकमेव अशा शैक्षणिक समस्याक्षेत्रावर विशेष लक्ष देण्यासाठी या आराखड्यात संशोधन व अभ्यासाला वाव आहे. या क्षेंत्राशी संबंधित अभ्यासक्रम सामाजिक आर्थिक, भौगोलिक आणि राज्यातील प्रचलित शैक्षणिक आव्हाने विचारात घेऊन तयार करण्यात आला आहे. त्याचप्रमाणे लहान आणि बहुवर्ग शाळांसमोरील विशिष्ट आव्हाने देखील विशेष लक्ष देण्यायोग्य आहेत.

fo’k”k y{k nîko;kp! {k= 1% vkfnoklh {k=krhy ‘kkGkp! urRo

आदिवासी क्षेत्रातील शाळा सांस्कृतिक,सामाजिक आणि आर्थिकदृष्टया इतर ठिकाणांपेक्षा वेगळया असल्यामुळे त्यावर लक्ष देण्यात आले आहे.आदिवासी क्षेत्रात राहणाऱ्या मुलांना सुसंगत आणि अर्थपूर्ण शालेय अनुभव देण्याच्या दृष्टीने शाळाप्रमुखांना बालकांच्या आणि समाजाच्या गरजा आणि आशा–आकांशा यांची पूर्ण जाणीव होण्यासाठी शालेय नेतृत्वाचा विकास करावयाचा आहे. या दृष्टिकोनातून, काही हाती घेण्यायोग्य विषय खालीलप्रमाणे आहेत.

- शाळा ज्या सामाजिक–सांस्कृतिक संदर्भात कार्यरत आहे त्याचे आकलन.
- शिक्षण आणि प्रशासकीय अधिकारी शाळेत वापरत असलेल्या रूढीबद्ध गोष्टींचे आकलन व निर्देशन करणे.
- आदिवासी मुलांच्या गरजांचा अभ्यास विशेषतः भाषिक वैविध्य लक्षात घेऊन करणे.
- विद्यार्थ्यांची अनुपस्थिती, स्थलांतर आणि शिक्षक अनुपस्थिती बाबत शाळा, समाज व कुटुंबाशी निगडित समस्यांचे आकलन.
- आदिवासी मुलांच्या अध्ययन गरजांची अभ्यासक्रमांच्या संदर्भानुसार अभ्यासक्रम पाठयपुस्तके आणि अध्यापन यांची मांडणी
- आदिवासी भागातील शाळा–समाज नातेसंबंध
- आदिवासी क्षेत्रातील निवासी शाळांचे व्यवस्थापन आणि प्रशासन

fo’k”k y{k nîko;kps {k= 2%
ygku vkf.k cgqoxhZ ‘kkGke/;s v/;;u&v/;kiukps usrRo

यात एक शिक्षकी, व्दिशिक्षकी आणि लहान शाळांमधील शाळाप्रमुख पार पाडत असलेल्या विविध भूमिकांबाबत या विशेष क्षेत्रामध्ये भर देण्यात आला आहे.

या शाळा असे दर्शवितात की, शिक्षकांना त्यांची भूमिका, संदर्भ स्त्रोतांचा आणि वेळेचा सदुपयोग याची मर्यादित जाणीव आहे. किंबहुना जाणीव नाहीं असे म्हणता येईल. या क्षेत्रामध्ये बहुवर्ग अध्ययन–अध्यापन संदर्भात शिक्षकांचे सबलीकरण व मार्गदर्शन करण्यावर भर देण्यात आला आहे जेणे करून अध्ययन–अध्यापन परिणामकारक होईल.

- स्थानिक आणि शैक्षणिक व्यवस्थेसंदर्भात असणाऱ्या विशिष्ट आव्हानांचे आकलन
- सामाजिक–आर्थिक आणि सांस्कृतिक वैविध्यांच्या अनुषंगाने असणारी संवेदनक्षम सर्व समावेशक वातावरण निर्मिती करणे. अनुकूल असा अभ्यासक्रम तयार करून वर्ग आणि अध्ययन क्षमतेस अनुरूप अध्ययन–अध्यापन साहित्य व विद्यार्थ्यांचे परीक्षण करण्यासाठीच्या पद्धती तयार करणे.
- विद्यार्थी व्यवस्थापनः विद्यार्थी–विद्यार्थी आंतरक्रिया, बैठक व्यवस्था, विद्यार्थी काळजी आणि मदत.
- गट अध्ययन : बहुवर्गाच्या अध्ययनापलीकडे सहाध्यायी शिकवणे आणि वेगवेगळया वयाच्या मुलांचे शिकणे.
- बहुवर्गाच्या पार्श्वभूमीवर शिक्षक, विद्यार्थी यांचा वेळेचा परिणामकारक उपयोग.

fo’k”k y{k nîko;kps {k= 3%
la?k”kZe; {k=krhy ‘kkGkps usrRo

देशातील बऱ्याचशा भागातील लोकांचे दैनंदिन जीवन संघर्ष आणि आपत्तींमुळे विस्कळीत झाले आहे. अशा क्षेत्रांमधील शाळांना अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागते. शाळा चालण्याची अनिश्चिती तसेच भावनिक आघात आणि बालक आणि कर्मचारी यांमध्ये असलेली भीती, अशा परिस्थितीमध्ये शाळाप्रमुखांना शालेय दैनंदिन कामकाज चालवण्यामध्ये अनेक अडचणी येतात तसेच मुलांची उपस्थिती, सामाजिक नाते स्थापित करणे आणि शालेय कामकाजात समाज सहभाग निश्चिती या सर्व आव्हानांना नेहमी सामोरे जावे लागते.

gs {k= [kkyhy vk0gkukoj Hkj nsrs-

- मानसिक आघात आणि भय यांवर मात करण्यासाठी विद्याार्थ्यांसाठी आधार

यंत्रणा निर्माण करणे.

- वर्गामध्ये तणावरहित बालकेंद्रित वातावरण निर्माण करणे.
- कोणतीही अप्रिय घटना होऊ नये यासाठी पालकांच्या मदतीने शाळेच्या सभोवती संरक्षक यंत्रणा तयार करणे.
- शाळेतील बालकांचे आणि शाळेचे हित आणि सुरक्षितता जोपासण्यासाठी समाज आणि पोलिस यांचे सहकार्य मिळविणे.
- विद्यार्थी, शिक्षक आणि कर्मचारी यांमध्ये सकारात्मक वृत्ती निर्माण करणे आणि त्यांना प्रोत्साहन, आधार देणे आणि विद्याार्थ्यांची मानसिक तयारी करून एकमेकांना परिस्थितीस तोंड देण्यास धैर्य देणे.
- प्राप्त वास्तव जीवनावर आधारित गोष्टींची शाळेत चर्चा करणे, त्याचा अध्ययन–अध्यापन प्रक्रियांत अतंर्भाव करणे.

fo'k"k y{k nîko;kp {k= 4% dBh.k Hkkxkfyd ifjfLFkrh

कठीण भौगोलिक परिस्थिती मध्ये उदाः अतिवृष्टी होणाऱ्या पावसाचे क्षेत्र , वाळवंट, डोंगराळ आणि किनारपट्टी भागात वर्षीच्या काही काळात विशेष दक्षता घेण्याची आणि लक्ष देण्याची गरज असते. यामध्ये भौतिक, पायाभूत सोयी सुविधा आणि शाळेतील सामान्य जीवनावर हवामानातील बदलामुळे होणाऱ्या परिणामांची योग्य पद्धतीने हाताळणी यांचा समावेश असतो, अशा आव्हानात्मक बदलत्या परिस्थितीला परिणामकारकपणे तोंड देण्यासाठी शाळाप्रमुखांना तयार करणे हा या क्षेत्राचा मुख्य उद्देश आहे.

- भौगोलिक आणि वातावरणीय बदलास अनुरूप, ऋतुमानपरत्वे वेळापत्रक तयार करून त्यांची अंमलबलावणी करणे.
- बालकाने सातत्याने शिक्षण प्रवाहाबरोबर राहण्यासाठी विद्यार्थी गळती, अनुपस्थिती यावर प्रतिबंध आणण्यासाठी समाज प्रतिनिधी व पालक यांच्याशी आंतक्रिया व चर्चा करणे.
- आपत्ती व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने काही विशिष्ट ठिकाणी योग्य पायाभूत सुविधांची बांधणी शैक्षणिक तसेच मध्यान्ह भोजन साहित्य साठा करणे.
- वातावरणीय तीव्र बदलास तोंड देण्यासाठी विद्यार्थी व शिक्षकांस तयार करणे.
- समाजाच्या सहभागाने अशा आव्हानांस तोंड देण्यासाठी शाळेची सज्जता करणे.

'हा अभ्यासक्रम आराखडा' शाळाप्रमुखांना विशेष समस्या सोडविण्यास आणि विशिष्ट संदर्भातील आव्हाने पेलण्यास तसेच समस्या निराकरण आणि निर्णय घेण्याच्या पद्धतीत मदत करतो.

lkfgR;kps fodlu%
vuq:i cny vkf.k
lanHkZdj.k

शालेय शिक्षणात आंतरक्रियात्मक आणि वाचण्यास सोपे असे विविध साहित्य तयार केले जाईल. हे साहित्य प्रत्येक क्षेत्र आणि त्यांचे घटक यांवर आधारित असेल प्रशिक्षण घटक संचाच्या रूपात अध्ययन संधी प्राप्त होण्यासाठी विशिष्ट समस्यांशी निगडित असे साहित्य तयार केले जाईल.विविध स्त्रोतांच्या माध्यमातून जास्तीत जास्त प्रशिक्षण घटक संच निर्माण केले जातील. असा संग्रह तज्ज्ञ मार्गदर्शक गटास, तज्ज्ञ व्यक्तीस गरजेनुरूप पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध केला जाईल. शाळाप्रमुखांना कामाच्या स्वरूपावर त्यांची निवड करून वापर करता येईल.

- विशिष्ट हेतूने बनविलेले प्रशिक्षण घटक संचः वेगळया / प्रभावी नेतृत्वासाठी भविष्यवेधी आणि होतकरू शाळा प्रमुखाची आवश्यकता आहे. त्यांच्या या विविध गरजापूर्ती साठी प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च प्राथमिक शाळांच्या प्रमुखांसाठी प्रशिक्षण घटक संच.
- विशिष्ट समस्या पूर्तीसाठी प्रशिक्षण घटक संच संदर्भानुसार असलेली आव्हाने आणि देशभरातील वैविध्यपूर्ण शाळांतील समस्या हाताळण्यासाठी राज्यातील जमा केलेल्या अनेक अभ्यासांचा समावेश साहित्यात केला जाईल. राज्य साधन गटासह घेतलेल्या अनेक कार्यशाळेतून अभ्यासक्रम आराखडा आणि साहित्य हे राज्यातील शाळांच्या वास्तव आव्हानांशी जवळचा संबध ठेवणारे असे तयार केले जाईल.

jk"Vh; 'kkys; usrRo dsn& uhik

शाळा गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देणाऱ्या केंद्रामध्ये परिवर्तन होण्याकरिता बदल प्रक्रिया आणि नवोपक्रम यात सतत गुंतवून घेण्यास मदत करणाऱ्या सक्षम आणि माहीतगार नेतृत्वाची आवश्यकता आहे.

नीपा,(NIEPA) शाळाप्रमुख आणि प्रशासक यांना वेळोवेळी उद्‌बोधन करण्यासाठी आणि अनुभवांची देवाणघेवाण करण्यासाठी एकत्र आणण्याचे कार्य करीत असते. यातून असे लक्षात आले आले की, या प्रयत्नांत आणखी वाढ करणे गरजेचे आहे. ही गरज भागविण्यासाठी राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्राची उभारणी (NCSL) नीपा येथे करण्यात आलेली आहे. हे पुढे टाकलेले एक यशस्वी पाऊल आहे.

राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्राचे मुख्य प्राधान्य बदल घडविणा–या सक्षम नेतृत्व क्षमतेचा विकास करणे हे आहे. त्यामुळे अर्थातच शाळांमध्ये आमुलाग्र परिवर्तन होईल. हे कार्य यशस्वी करण्यासाठी हे केंद्र शाळाप्रमुखांच्या क्षमता संवर्धनासाठी कार्यरत असेल. यासाठी राज्यातील वास्तव गरजा आणि समस्या आणि वैविध्यपूर्ण शाळांसाठी असलेल्या अभ्यासक्रमावर हा क्षमतासंवर्धन कार्यक्रम आधारित असेल. शाळा आणि साधनसंस्था यांच्यामधील नेटवर्क विकसित करण्यास हे केंद्र प्रोत्साहन देईल. त्यामुळे अर्थपूर्ण अनुभवांची देवाणघेवाण, सहअध्ययन आणि समस्या सोडविण्यात परस्पर सहभाग शक्य होईल. या केंद्राव्दारा शालेय नेतृत्वाबाबतीत संशोधनास आणि शालेय शिक्षणातील प्रशासनास प्रोत्साहन मिळेल व त्याद्‌वारा वस्तुस्थितीवर आधारित शिक्षण पद्‌धती आणि संस्थात्मक बाबींवर निर्णय घेता येतील. ही संस्था शालेय नेतृत्व विकास आणि शालेय शिक्षणातील प्रशासन या बाबतीत माहितीचे संग्रहालय असेल.

शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम हा सरकारी आणि सरकारी अनुदानाने चालविण्यात येणाऱ्या प्राथमिक ते उच्च माध्यमिक शाळांतील कार्यरत तसेच नव्याने भरती झालेले प्राचार्य आणि प्रशासकीय व्यक्ती तसेच ज्येष्ठ शिक्षकांसाठी असेल. या कार्यक्रमाचे मुख्य तत्व म्हणजे संस्था, गाव, जिल्हा, राज्य आणि राष्ट्रीय पातळीवर नेतृत्व निर्माण करणे हे आहे. त्या द्‌वारा शाळा आणि शालेय शिक्षण प्रणालीचे व्यवस्थापन आणि नेतृत्व यांमध्ये योग्य बदल होईल.

jk"Vªh; 'kSf{kd ;kstuk ,oa iz'kklu laLFkku

jk"Vh; 'kky; urRo dn
jk"Vh; 'k{kf.kd fu;ktu vkf.k i'kklu lLFkk ¼uhik½
17–बी, श्री अरबिंदो मार्ग, नई दिल्ली–110016 (भारत)
EPABX Nos: 26565600, 26544800
Fax: 91-011-26853041, 26865180